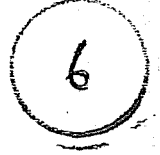

İslâm Ansiklopedisi

27 AĞUSTOS 1990

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI : 5

KAYSERİ — 1988

MANİHEİZM

Doç. Dr. Harun GÜNGÖR

Mani tarafından kurulan ve gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olarak görülen maniheizm, dualist doktrinlerin bütün özelliklerini ihtiva eder. Bu, antikozmik bir dualizm olup İranî olmaktan ziyade Budist ve Hıristiyanî etkileri de içeren semitik bir dualizmdir (1). Diğer bütün dinlerde olduğu gibi, bu dinin de teori ve pratiğinin asıl amacı, insanın ve buna dayalı olarak da dünyanın kurtuluşunu sağlamaktır.

Hıristiyanlık başta olmak üzere Mazdaizm, Budizm vb. dinlerden birçok unsurları içine alan ve bu şekli ile de senkretik bir karakter arzeden Maniheizmi, Hıristiyanlığın heretik bir mezhebi olarak kabul etmek pek mümkün değildir. Kısaca Maniheizm kitabi bir din olması, yayılmacı bir öze sahip bulunması, üniversal bir karakter taşımasından dolayı diğer büyük dinler arasında yer alır.

MANİ'NİN HAYATI

Maniheizm'in kurucusu Mani 14 Nisan 216 (Babil takvimine göre 527) yılında, zamanın önemli kültür merkezlerinden biri olan Ctésiphon-Seleuci'deki Suristan'da doğdu. Babası Futtak b. Ebi Berzam, aslen Hemedanlı olup Babil ülkesine gelmiş ve el-Medâin'de yerleşmiştir (2). Anasının adı Mar Maryam veya Utakim'dir. Mani, baba tarafından Part Hanedanına mensup Arsacides kral ailesine, ana tarafından da Aşkaniye ailesine mensuptu (3).

1. Julien Ries. «Dualisme». Dictionnaire des Religions, Paris-1985, 465.
2. İbn Nedim, el-fihrist, (Neşr. Güstav Flügel Beyrut, Tarihsiz, 327-328.
3. İbn Nedim, 327.

Bu çağda Helenistik kültürün etkisi altında bulunan bölgede yerleşmiş olan Partlar, millî bir dine dayalı, millî bir devlet kurmayı düşünüyor, bunun için de Mazdaizmi reforma tâbi tutmayı planlıyorlardı. Sasanîlerin duruma engel olmaları yüzünden Partlar reform planını gerçekleştiremediler (4). İşte Mani böyle bir dünyada hayata gözlerini açtı.

Mani'nin babası Futtak, Medâin'de Beyt'ül-Esnam (Puthane)'de bulunduğu bir zaman orada «Ya Futtak. Et yeme, şarap, içme, kadınlarla cinsî münasebette bulunma» diye bir ses işitir (5). Bu çağrı üç gün süreyle böylece devam eder. Bu sesleri işiten Futtak, Deşt-i Maishan taraflarında faaliyette bulunan «Mugtesile=el Kasait» adlı bir cemaate katılır (6). Futtak'ın bu cemaate katılmasından hemen sonra Mani dünyaya geldi.

Mani dünyaya geldikten az sonra kendisinden beklenilmeyen bir takım davranışlarda bulunmaya, hikmetli güzel sözler söylemeye başlar. Bu tür olaganüstü bir takım hareketleri gözlemlenen Mani'yi babası kendi katıldığı cemaatin toplantılarına götürüp mezhep arkadaşları ile tanıştırır.

Mani 12 yaşına geldiği zaman ilk vahyini alır. «Et-Tevm» adlı melek Mani'ye «Bu topluluğu bırak, sen bunlardan değilsin. Senin vazifen; adet, gelenek ve görenekleri düzenlemek ve mutlulukları terk etmektir. Fakat yaşın küçük olduğu için henüz tebliğ çağın gelmedi» der (7). Mani'nin katıldığı bu topluluk yukarıda zikrettiğimiz Mugtesile adlı topluluktur.

Mani 24 yaşına geldiği zaman, daha önce katıldığı topluluğu bırakır 40. yaşlarına doğru melek «et-Tezm» tekrar gelir ve

4. Henri Charles Peuch, Le Manicheisme, son fondateur, sa doctrine, Paris-1949, 120.

5. İbn Nedim, 328.

6. S.H. Taqizâde, Mani ve Din-i O, Tahran-1956, 6 ;

* Mugtelise : İbn Nedim bu fırkayı Betâin sabbesi diye tanımlamakta, reislerine «Hasif» denildiğini bunların başlangıçta Mani dini mensupları ile aynı olduklarını, yıkanmayı gerekli gördüklerini, daha önce Maniheislerden ayrıldıklarını ifade etmektedir. Thodor Bar Kheni ise, bunları vaftiz olup yıkananlar (Mnaqdê) ve beyaz elbise giyenler (Hallê Hâwarê) olarak nitelendirmektedir. Yeni araştırmalarda ise bunların Yahudi orijinli bir mezhep olduğu kabul edilmektedir. (J. Ries. «Elchasaisme», Dictionnaire des Religions, Paris-1985, 512-513).

7. G. Bardy, «Manicheisme», Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris-1927, 1x2/1859.

«Ey Mani. Benden ve beni sana gönderen Rabbından selam olsun. Süphesiz Rabbin sana, hakka ve gerçeğe çağırmanı emretti. Bütün bu hususlarda çabanı sarfet ve uğraş» der (8). Bu çağrı üzerine Mani, dinini tebliğ amacıyla Fars ve Mekran kıyılarını takiben Hindistan'a gitti ve İndus vadisindeki yerleşim merkezlerinde dinini propaganda etmeye başladı. Yaptığı çalışmalar neticesinde birçok Budisti kendi dinine döndürdü (9).

240 yılında başlayan Hindistan yolculuğundan 242 yılında ülkesine dönen Mani, zamanın İran Hükümdarı Şapur b. Erdişir'in daveti üzerine İran'a gitti. Mani ile görüşen hükümdar, ülkesinin hemen her tarafında dinini yayması için Mani'ye izin verdi. O da Kuzeydoğu İran'dan başlamak üzere, Medyen, Part ve Horasan'da dinini propaganda etmeye başladı. Bu ülkede en meşhur kitaplarından biri olan «Şapurgan» adlı eserini de yazarak hükümdara takdim etti. Daha sonra Ctésiphon'a dönen Mani, özellikle 262-263 yılları arasında, dininin genel hatlarını, programını ve dünyanın dört bir yanına göndermeyi tasarladığı misyonerlerin uyması gereken kuralları düzenledi. Bir plan dahilinde Mısır'a Addas'ı, Horasan'a Amos'u gönderen Mani, Hıristiyan ülkelere gönderdiği misyonerlere «Madem ki bu ülkelerin halkı Hıristiyan'dır, o halde onlara İsa'nın kitabı ile gidin» diye nasihatta bulundu (10). Burada şu hususu da ifade edeyim ki, Mani, kendisinden önceki dinlerin sadece bir kavme geldiğine, kendi dininin ise, evrensel olduğuna inanıyor, bunu savunuyordu.

272/73 yılında Şapur b. Erdişir öldü. Onun ölümü üzerine İran tahtına Hürmüz geçti. Fakat onun iktidarı çok kısa sürdü. Bu iki hükümdar zamanında büyük bir müsamaha gören Maniheizm ve bu din mensupları, Mazdaist din adamlarının tamamen etkisi altında bulunan tahtın yeni sahibi I. Behram (274) tarafından baskıya maruz kaldılar. Mazdaist din adamlarının reisi Kirdir, Mani'yi Mazdeizmi yıkmak ve İran'ın asırlar boyu kabul edip sürdürdüğü resmi kültü yok etmekle suçladı. Bu ve buna benzer sebeplerle I. Behram, Mani'yi hapse attırdı ve Mani 26 Şubat 277 yılında öldü. Öldüğü zaman 60 yaşında bulunuyordu (11).

8. İbn Nedim, 328.

9. Michel Tardieu, *Le Manicheisme*, Paris-1981, 29.

10. Bardy, 1860.

11. Peuch, 53; Mircea Eliade, *Histoire des Croyances et des Idées Religieuses*, Paris-1983, II/387; Türkçe bir metinde Mani'nin ölüm tarihi hakkında şöyle denilmektedir :

Maniheist rivayetlere göre, Mani'nin ölümünden hemen sonra vücudu ortadan kaldırılmış, kesilip parçalanmış, başı da Cundaşapur şehrinin kapısına asılmış, geriye kalan parçaları ise çöplüğe atılmıştır (12).

Burada görüldüğü üzere, Mani'nin hayatı ile Luka incilinde anlatılan Hz. İsa'nın hayat hikayesi birbirine oldukça benzemektedir.

MANİHEİZM'İN YAYILIŞI

Mani daha sağlığında dinini yaymaya başlamış ve bu amaçla değişik ülkelere gitmiş, gidemediği yerlere de en sadık müritlerini göndermişti. Maniheizm, Mani'nin yaşadığı dönemde özellikle İran, Mezopotamya ve hatta Mısır'da bile oldukça geniş yayılma alanı bulunmuştu. O dönemlerde Hıristiyan teologların Maniheizm'e karşı yazdıkları eserlerin çokluğuna bakılırsa bu dinin Hıristiyan dünyasını tehdit ettiği söylenilebilir.

III. Yüzyılda Maniheizm, Mısır başta olmak üzere Afrika'da büyük bir ileleme göstermiş, IV. yüzyılda Afrika yoluyla İspanya ve İtalya'ya geçmiş, uzun süre Anadolu'da da yayılma imkanı bulmuştur. Bizans imparatorluk ailesi içinde de taraftar bulan Maniheizm (13), IX. yüzyılda artık imparatorluk için bir tehdit oluşturmaya başlayınca devlet sert tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Ama bu din daha VII. yüzyıl sonunda Ermenistan'da doğan Pavlikan (Paulisiens) mezhebi görünümünü altında daha sonraki zamanlara kadar varlığını devam ettirmiş, Mani dini mis-

«Yme t(e)ngri mani burkhan

«T(e)ngri vir-ngerü bardukında

«kin biş yüz artukı eki-i

«ot,uzunç lağzın yılka

«ötükendeki nom ul'uğı

«tökel erdemliğ y(a)rlağ kançucı

«bil-ge b(e)g t(e)ngri m(a)r niv

Mani

Tanrı Mani Burkhan»

Tanrı yurduna vardığında(n)»

sonra beşyüz zait yirmi»

iki domuz yılında»

Ötükendeki kanun, ulusu»

tam faziletli yarğulayıcı»

İlim, begi Tanrı Mar Niv

Mani

Bu metne göre Mani 273 yılında ölmüştür. Bkz.: A. Von Le Coq, Türkçe Mani Elyazıları, Çev. Fuat Köseraif, İstanbul-1936, 11; Ayrıca bu tarih, Maniheist Uygurlarca takvim başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Osman Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941, 39.

12. el-Birûni, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, el-Asârü'l, Bâkiye ani'l Kurûni'l-Hâliye (Neşr. Eduard Sachau) Leibzig-1923, 208.

13. Louis Bréhier, Vie et Mort de Byzance, Paris-1969, 113.

yonerleri başarılı çalışmalar yaparak Mani dini metinlerinin çoğunu Ermeniceye tercüme etmişlerdir (14).

Maniheizm Avrupa din ve düşünce hayatı üzerinde derin izler bırakmış XII. yüzyılda Doğu Avrupa'da Bogomilizm'in, XI-XII. yüzyılda da Güney Fransa'da Chathras'ların doğuşuna tesir etmiştir. Her ne kadar bu dini cereyanlar Maniheizm'in bütününe ihtiva etmezlerse de taşıdıkları gnostik öz sebebiyle bunları Maniheizm'e bağlamak doğru olur.

Avrupa ve Afrika'da olduğu gibi Maniheizm, Asya'da, İslâm ülkelerinde de yayıldı. En büyük başarısını da Babilonya'da gösterdi. İbn Nedim'e göre, Mani, aydınlık cennetinden çıktıktan sonra yerine imam olarak Sis'i bırakmış, imam olan bu kişi dini bütün saflığı ile korumuş. Bundan sonra diğerleri onu takip etmişlerdir. Bu durum Dinâveriye mezhebinin ortaya çıktığı 580 yılına kadar devam etmiştir (15).

Bizans ve İranlı'ların baskıları altında yaşayan Maniheistler İslâmiyetin ortaya çıkışını takip eden yıllarda, hemen her tarafta varlıklarını sürdürüyorlardı. Özellikle Mani dini liderinin oturduğu Babilonya bölgesinde sayıları oldukça fazla idi. İslâm orduları 637 yılında Ctésiphon'da bulunan Medâin şehrini son Sasanî hükümdarı III. Yazdigird'den aldılar. 676 yılında da Semerkand'ı topraklarına kattılar. Böylece Maniheistlerin yaşadığı bölgelerin büyük bir bölümü İslâm devletlerinin hakimiyeti altına girmiş oldu. Son Sasanî imparatorunun baskısı ile ülkelerini yani Babilonya'yı terketmek zorunda kalan Maniheistler, Haccac b. Yusuf zamanında (694) tekrar eski yurtlarına döndüler. Yalnız bunlar İslâm hukuku gereğince «Cizye» veriyorlardı. 710-712 yıllarında Arap orduları Soğd ülkesini fethettikleri zaman Babil'deki Maniheist cemaatin başında Mihr bulunuyordu (724-738). Mihr bu makamı 740 yılında Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye bıraktı. Daha sonra el-Kasrî'nin yerine Ebu Said Reha geçti. Oruçta «Visâlet» konusu yüzünden Miqlas ile aralarında anlaşmazlıklar çıktı.

Emevîler devrinde rahat bir hayat süren Mani dini mensupları, Abbasiler tarafından başlatılan tercüme faaliyetlerine büyük oranda yardımda bulundular ve Maniheist metinlerin Arapçaya

14. Bardy, 1868.

15. İbn Nedim, 334.

tercüme edilmesini sağladılar. Maniheist mütercimlerin başında Abdullah b. Mukaffa geliyordu. Burada şunuda ifade etmek yararlı olacaktır. Bu devirde artık Mani dini mensupları İslâm literatüründe «Zındık» olarak anılmaya başlandılar (16). Zındıklar hemen her tarafta mevcuttular, hatta Kureyş kabilesi içinde bile varlıklarını sürdürdüler ve onları etkileyerek zındıklaştırdılar (17).

İslâm ülkelerinde devam eden tercüme faaliyetleri başta olmak üzere, çeşitli ekonomik ve politik sebeplerle bu din Maverânnehir'de de yayılmaya başladı. Daha önce de belirtildiği üzere Mani'nin I. Behram tarafından öldürülmesi üzerine takibata uğrayan Maniheistler Sasanî devletinin Doğu sınır bölgelerine doğru göç ederek adı geçen bölgeye yerleştiler, Soğdlu tüccarların da etkisi ile özellikle Horasan bölgesinde aktif topluluklar oluşturdular. Bölge Maniheistleri Babil'de bulunan imamı tanımayı reddederek «Dinâveriye» mezhebini kurdular.

Kao-tsung (650-683) zamanında Çin'e ticaret kervanları gelmeye başlamış, tüccarlar ticaret mallarının yanında kendi dini inançlarını da birlikte getirmişlerdir. Bu tacirler arasında şüphesiz Mani dini mensupları da vardı (18). Maniheizm, Çin'e asıl 694 yılında Fou-totun'la girdi. 732 yılında yayınlanan bir fermanla Çin'de bütün dinlerin yayılmasına izin verilmesi Maniheizminde Çin'de kökleşmesini sağladı. Ama Maniheizm burada kendisini «Budizm» adı altında (Çin yurttaşlarına) takdim etti (19). 768 yılında da Çin hükümdarı Tai-Tsung, Uygarların baskısı ile Mani mabetleri (Tengrilik = Çaydan) nin kurulmasına izin verdi.

Göktürkler özellikle Güney'den gelen dinlere karşı kendilerini korumuş, toplumun savaşçı ruhunu yokedebileceği düşüncesi

16. G. Vajda, Les Zindiqs en pays d'İslam au début de la période Abbaside, Rivista degli studi orientali, Roma-1938, XVII/173/225 Francesco Gabrieli, La Zandaqa au i siecle Abbaside, L'élaboration de L'İslam, Paris-1961, 24-25, 38.: Ahmet Emin, Fecru'l İslam, Kahire-1975, 106-107.

17. İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, el-Maârif, Neşr. Muhammed İsmail Abdullah es-Savi, 3. Baskı, Beyrut-1975, 266.

18. Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, Ankara-1947, 205.; Annemarie Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara-1955, 70-71.

19. E. Chavannes, P. Pelliot, Un Traité Manichéen Retrouvé en Chine (Deuxieme Partie) Journal Asiatique, T. I, Paris-1913, 155.; W. Eberhard, «Mazdaizm ve Maniheizm Hakkında Notlar», Ülkü Dergisi, Ankara-1941, 297.

ile bu dinleri kabul etmemişlerdir. Buna karşı, 744 yılında merkezi Orhon nehri kıyılarında bulunan Uygur devletini kuran Dokuz Oğuzlar, Göktürklerin uyguladığı siyaseti terk ettiler. 20 Kasım 762 yılında Lo-Yang'a girip ülkeyi fetheden Uygur hükümdarı Ay Tengride Kut Bulmuş II Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan (Böğü Kağan), bu ülkede Mani din adamlarıyla karşılaştı. Bunlardan dört tanesini beraberinde Ordu-Balık'a getirdi. Aynı zamanda kendisi Mani dinini kabul etti (20). Bu durum 815 yılında dikilmiş olan Kara-Balgasun kitabesinde şöyle anlatılmaktadır :

«Kağan dört rahibi kendi ülkesine gönderdi. O dört rahip iki ibadeti (kurbanı) geliştirip yücelttiler. Üç zamanı iyice öğrettiler. Bu din bilginleri nura ait doktrin konusunda iyice eğitilmişlerdi. Bu sebeple yedi kitabı tam olarak biliyorlardı (anlıyorlardı). Onların bilgileri denizler kadar derin, konuşmaları da çağılayanlar kadar akıcı idi. Bu sebeple Uygurları bu hak dine sevk edebilirdi. /...../ kaide olarak kabul etti. Bütün faziletlerin bir araya gelmesini sağladı (gerçekleştirdi). /...../ O zaman Fou-tou ve Ts'eu-cheler iç ve dış nazırlar /...../ şöyle dediler : Biz eski günahlarımızdan pişmanız ve gerçek dine hizmet etmek istiyoruz. Kağan şöyle bir emir yayınladı :

«Bu din muhteşem ve hârikulâdedir. Bununla birlikte, onu kabul etmek ve ona riayet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden cahildim. Buda'ya şeytan diyordum. Şeytani Buda olarak anıyordum. Şimdi gerçeği anladım. (Artık bundan böyle) sahte tanrılara hizmet etmeyeceğim. Özellikle ümit ediyorum /...../ diyordu.»

«Madem ki, kararlı ve samimisiniz, onu derhal kabul edebilirsiniz, kurallarına uyabilirsiniz. Kabartma ve resmetmek suretiyle yapılmış bütün şeytan tasvirlerini yıkmalısınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secdeden /...../ ışık dinini kabul ediniz. Bu ülke sıcak kaniçilik gibi barbar adetini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönüşsün. Bu cinayet devleti, iyiliklere teşvik krallığı haline gelsin. Bunun için /...../ insanda bulunmaktadır. Sema güç ve kuvvet verir. Tabiiiler ise, onu taklit ederler. Din büyüğü (kralı) uzun zaman Babil'de oturmuştu. (Uygurların) gerçek dini kabul ettiklerini öğrendikten

sonra, onların bu dine bağlılıklarını methetti. Kadın ve erkek din adamlarını, bu dini yaymak ve yüceltmek için Çin'e gönderdi. Bundan sonra Mou-chö'nün müritler topluluğu (Mu-she) ve müritleri kalabalıklar halinde dolaştılar. Bu dini yaymak için doğudan batıya her yöne gittiler ve dini yaydılar (21).»

Görüldüğü üzere bu metin, Maniheizmin Uygurlar tarafından nasıl kabul edildiğini en güzel bir biçimde bize anlatmaktadır. Ama ileride de görüleceği üzere, Uygurlarca kabul edilmiş olan bu Maniheizmi saf bir Maniheizm olarak kabul etmek doğru olmaz. Ancak buna Budizmo-maniheizm denilebilir.

Batıda Hıristiyanlık sembollerini, doğuda da Budizm sembollerini kullanarak kısa sürede geniş topraklar üzerinde yayılan Maniheizm, Batıda St. Agustin (354-430) başta olmak üzere güçlü teolog ve filozofların hücumuna, İran'da da Mazdeist din adamlarının saldırısına uğradı. Hatta İran'da I. Keyhüsrev (531-570) zamanında birçok Mani dini mensubu öldürüldü (22).

Emeviler devrinde rahat bir nefes alan Maniheizmliler, Abbasi-lerin iktidara geldikleri ilk devirlerde de bu durumlarını sürdürdüler. Ancak Mehdi zamanında bunlara karşı uygulanan baskı sonunda, «Padona Rabetta» adı verilen tapınakları yerle bir edildi (23). Mehdi'nin oğlu Musa el-Hadi (785-786) babasının «Birgün hilafet sana gelirse, Maniheizmlileri uzaklaştır. Çünkü onlar insanları görünüşte zühd ve takvaya çağırır, etleri yemezler, hayvanları öldürmezler, iki ilâha ibadet ederler, temiz suya dokunmayı yasaklar, sonra kızkardeşi ve kızları ile nikahlanmayı mübah eder, sidikleri ile yıkanır. Çocukları yoldan çıkarırlar bu konuda onlara savaş aç» diye vasiyetinden dolayı bunların büyük bir bölümünü katletti (24). İbn Nedim, Muizz'ud-devle zamanında (915-967) bunların sayılarının ancak 300 kadar olduğunu, son zamanlarda ise bunlardan da 5 kişi kaldığını ve bunların «Açari» olarak adlandırıldıklarını ifade etmektedir (25).

21. Chavannes-Pelliot, 191-194; Bahaeddin Ögel, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, Belleten, xlx/75, Ankara-1955, 354-359. Ayrıca bkz. W. Bang-A. Von Gabain, Turkiche Turfan-Text II. SBAW, Philhist, Berlin-1929, 411-430.

22. Bardy, 1869.

23. Gregory (Bar Hebraeus) Abu'l Ferec, Abu'l Ferec Tarihi, A. Wallis Budge'den Çev. Ö. Rıza Doğrul, Ankara-1945, 230.

24. İbn'ul Esir, el-Kamil fi't-Tarih, Beyrut-1965, VI/104.

25. İbn Nedim; 337 Açari kelimesinin değişik bir anlamı için bkz. Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, (III. Baskı) İstanbul 1981, s. 258.

Orta Asya'daki duruma gelince, Maniheizm bu bölgede en önce Budizm'in hücumuna maruz kaldı. Hatta bu saldırıdan korunmak için Mani yerine Buda'yı ikame etti. Birçok dini terim ve terminoloji Budizm'den alınarak kullanılmaya başlandı (26). Mu'cemu'l Buldan'da «Ahalisinin çoğu Mani mezhebi üzerinedir» diye tavsif edilen Türkistan'da (27) Uygur devletinin Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılması ile Mani dini mensupları Hoço (Xotcho) ve Turfan'a yerleştiler (843). Hatta Maniheizm'deki farklılıkların buraya yerleşmiş Maniheistlerce meydana getirildiği de iddia edilmektedir (28). Soğd ve Semerkand bölgesinin İslâm orduları tarafından fethi ve 843 yılında Taoizm hariç, bütün yabancı dinlerin Çin'de yasaklanması sonucu, artık Orta Asya'da Maniheistlerin sayısı yok denilecek kadar azalmıştır (29).

MANİHEİZM'İN KOZMOGONİSİ

Huastuanift'te iki kök (eki yıldız) ve üç zaman dini (üç ödki nom) diye tanımlanan Maniheizm, daha önce de belirttiğimiz gibi gnostik bir dualizm'dir (30). Maniheist bir müminin bunları bilmesi gereklidir. İki prensip : İyi-kötü, karanlık-aydınlık, Nur-zulmet, üç zaman ise; geçmiş zaman (ertmiş), şimdiki zaman (közünür), gelecek zaman (kelmedük) dir. Buna göre;

Başlangıçta yer, gök ve bunlarda mevcut olan hiçbir şey henüz yokken iyi ve kötü iki prensip vardı. İyi prensip aydınlıklar ülkesinde oturuyor ve «ışık cennetinin ilâhı (Azrua)» diye isimlendiriliyordu. Bunun akıl, ilim, gayb, hilm ve düşünce diye beş vasfı vardı. Bunlara Türkçe metinlerde «Biş Tengriler» adı veriliyordu. Işık cennetinin ilahının karşısında, karanlıkların prensi «Hylè» bulunuyordu. Bunun da beş vasfı mevcut olup bunlar duman, ateş, karanlık, sam yeli ve sis'ti. İki düşmanın tek ortak yönü, ortak bir sınıra sahip olmalarıydı.

Bir zaman sonra, karanlıklar kralı aydınlıklar ülkesini istila etmeyi düşündü. O zaman ışık ülkesinin beş elemanı (biş tengriler) korktular. Bunun üzerine aydınlıklar ülkesinin hükümdarı

26. M. Robert Gauthiot, *Quelques Termes Techniques Bouddhiques et Manichéens*, *Journal Asiatique*, Paris-1911, 59.
27. Yakup el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut-1968, I/24.
28. Eberhard, *Mazdaizm ve Maniheizm...*, 296.
29. Eberhard, *Çin Tarihi*, 215.
30. Von le Coq, *Huastuanift*, Çev. S. Himran, Ankara-Tarihsiz, 34.; Jes. P. Asmussen, *Xuastvanift*, *Studies in Manicheism*, Copenhagen-1965, 176.

bu beş elemanı savaşa göndermeyerek bizzat kendisi gitmeye karar verdi. Zira, bu beş elemanın savaşma kabiliyeti yoktu. Onlar sadece sulh için yaratılmışlardı. Bu durum karşısında Işık cennetinin ilâhı «Hayatın Anası»nı yarattı. Hayatın Anası da «İnsan-ı Kadim» i, diğer bir ifadeyle Hürmüz'ü yarattı (31). İnsan-ı kadim, karanlıklar hükümdarının beş oğluna karşı kendini ışık, rüzgar, su, ateş ve hava ile donattı. İnsan-ı kadim'in önünde elinde zafer tacı tutan Nahashbat adlı bir melek yürüyordu. İnsan-ı kadim, o meleğin önüne ışığını fırlattı. Bunu gören karanlıklar hükümdarı «uzakta aradığımı yanımda buldum» dedi (32). Uzun bir mücadeleden sonra İnsan-ı kadim yenildi ve bu yenilgiden büyük ızdırab duydu. İnsan-ı kadim, kendi beş oğlunu, karanlıklar hükümdarının beş oğluna yiyecek olarak verdi. Bu hareket kurtuluşun başlangıcı oldu. Çünkü karanlıklar kralının oğulları bunları içlerine alınca, düşünme yeteneklerini kaybederek bir bakıma zehirli bir yılan veya kuduz bir köpek tarafından sokulup, ısırılmış insanlara döndüler.

Bu esnada insan-ı kadim, akli keşfetti. Onun verdiği güçle, aydınlıklar ülkesi hükümdarına yedi defa dua etti. Bu dua sonunda Azrua Işıkların dostu (l'ami des lumières) i, o da Tanrı Ban'ı bu da yaşayan ruh (l'ésprit vivant) ı yaşayan ruhta beş oğlunu yarattı.

Bunların hepsi karanlıklar ülkesine vardıkları zaman, insan-ı kadim ve beş oğlunun karanlıklar ülkesinin hakimleri tarafından yutulmuş olduklarını gördüler. O zaman yaşayan ruh yüksek bir sesle bağırdı. Bu ses insan-ı kadime ulaştı ve ona «Selâm sana kötüler arasındaki iyi insan, karanlıklar arasındaki ışıklı varlık, fazilet ve şeref tanımayan öfke hayvanları arasında oturan ilâh» diye hitabetti. O zaman insan-ı kadim bu hitaba «Huzur ve barış alametini taşıyan sen, sulh ve barışa gel. Babalarımız, ışığın oğulları kendi ülkelerinde nasıllar?» sorusu ile karşılık verdi. O da ona »iyiler« diye mukabele etti. Daha sonra yaşayan ruh ve hayatın anası karanlıklar ülkesine indiler ve insan-ı kadimle oğullarını orada buldular. Yaşayan ruh, sağ elini uzatarak insan-ı kadim-i karanlıklar ülkesinden çıkardı. Bu sırada Ha-

31. Franz Cumont, Recherches sur le Manichéisme, I., La Cosmogonie Manichéenne d'après Théodar Bar Khoni, Bruxelles-1908, 14.

32. Cumont, 18.

33. Cumont, 25.

yatın Anası onu öptü. Daha sonra da büyük bir sevinçle İnsan-ı Kadim aydınlıklar ülkesine götürüldü (33).

Bu olaylardan sonra yaşayan ruh, üç oğluna «biriniz karanlıklar hükümdarının oğullarını öldürün, biriniz derilerini yüzün ve üçünüz bunları Hayatın Anasına götürün» der. Bunlar kendilerine verilen görevleri yerine getirirler. Hayatın Anası da onların derilerinden on kat gök'ü etlerinden sekiz kat yeri, kemiklerinden de dağları yaratır (34). Damarlarından da nehirler meydana gelir (35). Mani, özellikle bu yaratılış hikayesini Mazdeizm'den almış olmalıdır. Dünyanın ve gökyüzünün yaratılışından sonra gezegenler yaratıldı (36).

Yaratılış daima karanlıklar hükümdarının oğulları (arhont) nın tehdidi altındaydı. Hayatın Anası, Yaşayan Ruh ve İnsan-ı Kadim bu tehdidin sona ermesi için Aydınlıklar ülkesi hükümdarına yalvarmaya başladılar. O da bunların dualarını kabul ederek Müjdeciyi yarattı. Müjdecî de kendi zırhları içinde oniki bakireyi yarattı. Bu bakirelerin vasıfları hükümranlık, masumiyet, temizlik, doğruluk, iyilik, adalet ve ışıktı. Müjdecî güneş ve aya doğru gelince bunları hareket ettirmek için üç köle aldı. Büyük yapı ustası (le grand architect) yeni bir dünya inşa etmek ve üç tekerlek yapmak için bunları görevlendirdi.

Gemiler hareket etmeye başlayıp, göğün ortasına geldikleri zaman Müjdecî erkek ve dişi şekillerini gösterdi. Bunu bütün arhontlar gördüler. Güzel bir biçimde Müjdecinin şeklini gören arhontlar, ona benzemek ve ulaşmak için büyük bir arzu duydular. Öyleki erkek arhontlar onun kadınimsi görünümüne, dişi arhontlar da erkeğimsi görünümüne aşık oldular. Her iki cinste arzularını frenlemeye çalıştılsa da başarılı olamadılar. Bu durumdan yararlanan Müjdecî, daha önce arhontlar tarafından yutulmuş olan ışık parçalarını kurtardı. Fakat bu sırada günah tekrar arhontlar üzerine düştü. Fakat bunlar kendi tükürüğünden tiksinen insanlar gibi onu (günahı) kabul etmek istemediler. Bu günahlardan bir kısmı kuru, diğer bir kısmı da nemli toprağa düştü. Nemli toprağa düşen günah, karanlıklar hükümdarının şeklinde yırtıcı bir hayvan oldu. Kuru toprağa düşen günah ise, beş ağa-

34. A. Von le Coq, Türkçe Mani Elyazıları, İstanbul-1936, 12.

35. Cumont, 31.

36. Von le Coq, Türkçe Elyazıları, 31.

cın doğmasını sağladı. Daha sonra da hayvani hayat, canlı hayat başladı (37).

Gök kubbeye bağlı kalan karanlıklar hükümdarının kızları, tabiatları gereği, şişmanladılar. Müjdecî'nin şeklini görünce çocuklarını yeryüzüne düşürdüler. Yeryüzüne düşen çocuklar, daha önce görmüş oldukları Müjdecî'nin şeklini hatırlayarak «Daha önce ki gördüğümüz şekil nerededir?» diye birbirlerine sordular. Bu durum karşısında karanlıklar hükümdarının oğlu «Saclas», «Bana oğullarınızı ve kızlarınızı verin. Size daha önce gördüğünüz gibi bir şekil meydana getireyim» dedi. Onlar da «Saclas»ın dediğini yaptılar. O da erkekleri yiyip, dişileri karısı «Namrael»e verdi. Saclas'la Namrael'in ilişkilerinden bir erkek çocuk doğdu. Ona Adam (Adem) bir de kız çocuğu dünyaya geldi ona da Eva (Havva) adını verdiler (38).

Karanlıkların hükümdarı Adem'e hayat vererek nur parçacıklarından bir kısmını ona hapsedti. Adem'deki bu nur parçacıklarını kurtarmak için, Müjdecî, Hayatın Anası, İnsan-ı Kadim ve Yaşayan Ruh ona bir kurtarıcı gönderdiler. İşte bu kurtarıcı Hz. İsa'dır. İsa, Adem'i ölüm uykusundan uyandırıp dişi arhontun gücünü ondan uzaklaştırdı. Ölüm uykusundan uyanıp düşünceye dalan Adem, hayat ağacının meyvesinden yedi. Sesini yükseltip «Yazık benim vücudumu yaratana, ona ruhumu hapsedene, beni boyunduruğu altına alan asilere» dedi (39). Böylece yaratma hadisesi son buldu. Nur, kendi kaynağına, karanlıkta kendi aslî cevherine döndü. Kısaca her iki prensipte normal ve eski durumlarına geldiler (40). İşte bu durum kıyamet ve ahirettir.

Mani dininde ahiret inancına gelince, insanların ölüm anında yanlarına melek ve şeytanlar gelir. Sıddıkların ruhunu melekler, günahkarların ruhunu ise şeytanlar alır. İyi insanların ruhu cennetlere, sıddıklara yardımcı olan ve dini koruyan insanların ruhları korkunç şeylere, günahkarların ruhu ise cehenneme gider ve orada ebediyyen kalırlar.

37. Cumont, 41; M.A. Kugener-F. Cumont, Recherches sur le Manicheisme II, III (Extrait de la xxiii homélie de sévère d'Antioche, L'inscription de salone), Bruxelles-1912, 168.

38. Cumont, 45.

39. Tardieu, 101.

40. Chavannes-Pelliot, 116; Şehristanî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerim, el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut-1975, I. 247.

Birûni ise, Mani'nin tenâsüh inancına sahip olduğunu, bu inancı Hind ülkesinden naklettiğini ifade ederek onun Sifrü'l-Esrar adlı kitabından «Havariler nefislerin ölmeyeceklerini, onların daima alemde dolaşmakta olup, benzer şekillere geçeceklerini hat- ta o yaratılışta bulunan herhangi bir hayvana ve içi boş surete geçeceklerini bildiler», cümlelerini nakletmektedir. Şehristanî ise, ölülerin ruhlarının bir sütun gibi güneş ve aya yükseldiğini anlatmaktadır (41).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, insanın şeytan tarafından yaratılması Mani dininin temel teorisidir. Konuya bu açıdan da yaklaşan Eliade'a göre, Dünyanın ve insanın bu şekilde ve bir bakıma da tesadüfî yaratılışı Maniheizm'le bilimsel sosy- lizm arasında bir benzerlik olduğunu hissettirmektedir (42).

MANİHEİZM'DE KİTAPLAR

İbn Nedim'e göre Mani, biri Farsça, diğerleri de Süryanice olmak üzere yedi tane kitap yazmıştır. Fakat Nedim sadece bunlar- dan altı tanesinin adını zikretmektedir ki bunlar da :

- 1— Şapurgan
- 2— Kitab-ü Sifrül-Esrar
- 3— Kitab-u Feraizi's-Semmâin
- 4— Kitab-u Kenzü'l-Ihya
- 5— Kitab-u Farakmatıya
- 6— Kitab-u Sifrul-Cebâbire'dir (43).

Birûnî ise, yazdığı bir risâlede Mani'nin kitaplarından bazı- larının eline geçtiğini, bunlar arasında Sifrü'l-Cebabire, Farak- matıya, Subhu'l-Yakin, et-Tesis, İncil, Şapurgan ve daha birçok risalelerle Sifrul-Esrar adlı kitaplarının bulunduğunu kaydetmek- te (44). İbn Nedim'in verdiği bilgileri tamamlayarak kitapların- dan bazı bölümler aktarmaktadır. Mani'nin Şapurgan adlı kiti- bından bahsederken «Mani Şapurgan adlı kitabı Şapur b. Erdişir için telif etmiş ve kitabının evvelinde şu batıl iddiaya yer vermişti : «hikmet ve ameller ki, Allah'ın elçileri de-

41. Birunî, Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed, Kitabu't-Tahkîk mâ li'l-Hint min Makûletin Makbûletin fi'l-Akl ev Merzûle, Haydarabad-1958, 41. Şehristani, 247.

42. Eliade, 373.

43. İbn Nedim, 336; Zebihullah Safa, Tarih-i Edebiyat der İran, Tahran- 1351, I, 134.

44. Birûn', el-Âsâr, 207.

vamlı olarak değişik zamanlarda bunları tebliğ ederlerdi. Bu tür vahyler Buda resul eliyle Hind diyarına, Zerdüşt eliyle Fars memleketine, İsa eliyle de garp ülkelerine geldi. Sonra da yine vahy geldi ve son kuşak için ben seçildim. Ben Mani, Babil ülkesine gönderilen hakkın resulüyüm», demektedir (45).

Mani, kendisinin son peygamber olduğunu, kendisinden önce de Adem, Şit, Nuh'un bunları takiben de Zerdüşt'ün İran ve Babil ülkesine, Buda'nın Hind ve Çin'e İsa'nın ise, Mısır, Yunan ve Roma'ya peygamber olarak geldiğini kabul etmektedir. Mani ise, kendisinin İncil'de sözü edilen Paraklet olduğunu iddia etmektedir. Bunun yanında o, Musa'nın peygamber olduğunu reddetmektedir (46).

Mani'nin İncil'i hakkında da bilgi veren Birûnî, Mani'nin İncil'ini 22 harf üzerine tanzim ettiğini, kitabda kendisinin son peygamber olduğunu anlattığını, yine bu kitabda Mani'nin hayvanları boğazlamayı yasakladığını, su, ateş ve bitkilere eziyeti men ettiğini, bir kimsenin ömrünün 1/7 sinde oruç tutmakla, malının 1/10 nu sadaka olarak vermekle mükellef olduğunu ifade ettiğini belirtmektedir (47). Ayrıca Keşf-el-Zunûn (s. 62) da Mani'nin «Erteng» isimli bir kitap yazdığı ve bunu çok güzel resimlerle süslediği ifade edilmektedir.

Mani, yukarda ismini zikrettiğimiz kitaplar dışında da dinini yaymak amacıyla bir çok risale kaleme almış olup, yine İbn Nedim'e göre bu risalelerin sayısı 76 adeddır. Mani, insanların akıllarından ziyade gözlerine hitabetmeyi amaçladığı için olmalıdır ki, kitap ve risalelerini resim ve minyatürlerle süslemiştir.

MANİHEİZM'DE DİNİ TEŞKİLAT VE İBADETLER

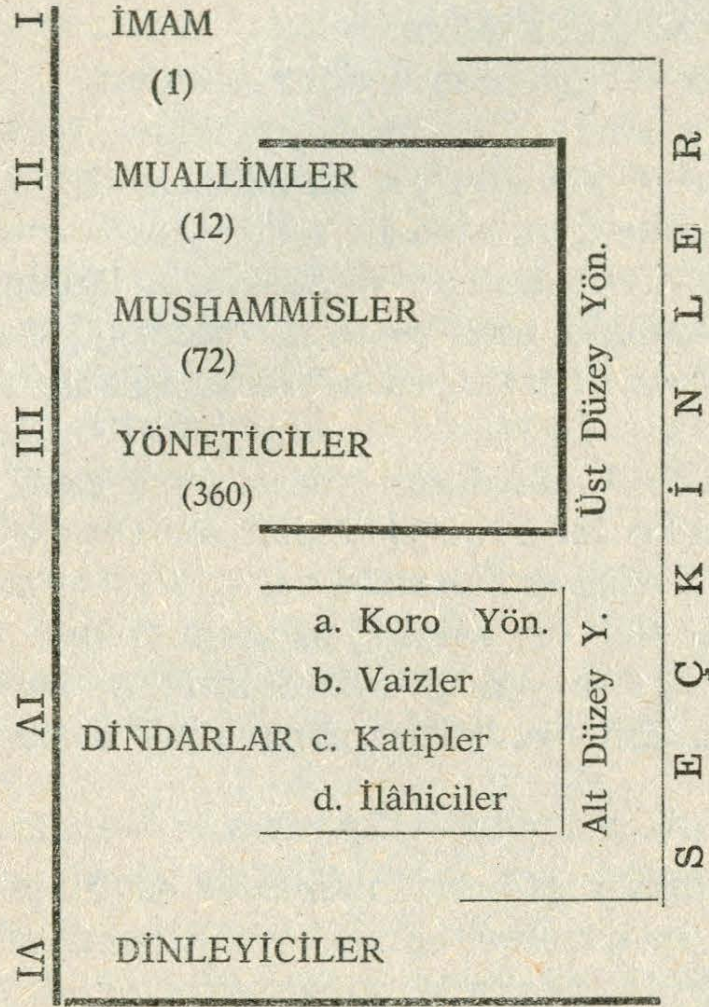
Maniheizm'de dini teşkilatın başında İmam bulunur. İmam prensip itibarıyla Babil'de oturmak zorundadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Mani dini mensupları çeşitli ülkelerde baskı altında kalmış, bu baskı neticesinde büyük bir Maniheist topluluk Horasan bölgesine göçünce, Semerkand şehrini dinî merkez olarak kabul etmişlerdir. Bu merkeze bağlı olan Mani dini men-

45. Birûnî, el-Âsar, 208.

46. İbn Nedim, 328; Şehristanî, 244; İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, Kitâbu'l Fasl fi'l Milel ve'l evhâi ve'n-Nihal, Mısır Tarihsiz, I/102.

47. Birûnî, el-Âsâr, 208.

supları «Dinaveriye» mezhebi mensupları olarak anılmışlardır (48). Hatta bazı araştırmacılar bunu bir din zannederek Türkistan hakkında bilgi verirken «onlar dinâveriye dinine mensuptular» bile demişlerdir (49). Mani dini teşkilatı beşli sistem üzerine kurulmuş olup aşağıda gösterildiği gibidir.

MANİHEİZM'DE İBADET

Maniheizm'de ibadetlere geçmeden önce ibadethaneler hakkında bilgi vermek gerekir. Şöyleki, önceleri Maniheistlerin bir ibadethanelerinin bulunmadığı zannediliyordu. Ancak Maniheizm hakkında araştırmalar arttıkça onların da bir ibadethaneleri olduğu anlaşıldı.

İbn Nedim, doğudaki Maniheistlerin «Bia» adını verdikleri bir ibadethaneleri olduğunu zikretmektedir (50). Türkçe metinlerde bu ibadethanelere «Tengrilik = Çaydan» adı verilmektedir (51).

48. İbn Nedim, 334.

49. Vajda, 179.

50. İbn Nedim, 334.

51. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul-1968, 234; A. Von Gabain, Altürkische Grammatik, Wiesbaden-1974, 370.

Çin kaynakları da bu ibadethanelerden bahsetmiş, hatta bu ibadethanelerin teferruatlı bir planını bile vermişlerdir. Bu plana göre beş kısımdan meydana gelen mabetlerde.

- a) Kutsal kitap ve resim salonu
 - b) Oruç salonu
 - c) İbadet ve itiraf salonu
 - d) Okuma ve öğrenme (eğitim) salonu
 - e) Hasta salonu bulunmaktadır (52). Ayrıca her mabette üç tane din adamı yer almaktadır. Bu din adamları da görevlerine göre şöyledir :
- a) A, fou-yin-sa, ilahlar ve adaklarla ilgilenir.
 - b) Hou-lou-huan, ödül ve teşvik işlerini yönetir.
 - c) Ngo-houan-kien-sai, sadakalarla ilgilenir (53).

Maniheizm'de ibadet öncesi abdest alma adeti mevcuttu. Zeytinyağı ile yapılan bir nevi vaftizden söz etmek mümkünse de (54) yine de bu Hıristiyanlıktaki vaftizle eş tutulamaz. Hıristiyanlıkta olduğu gibi, bir komünyon ayini yoktur. Ancak dindarların iştirak ettiği ve yemeği takdis ettikleri bir masa varsa da bu da Hıristiyanların anladığı manada bir evharistiya değildi (55).

Mani dini ibadetleri içinde namazlar büyük bir yer tutar. Ancak bütün din mensupları namazların hepsini yerine getirmekle mükellef değillerdir. Seçkinler günde yedi vakit, Dinleyiciler ise, günde dört vakit namaz kılmakla mükelleftirler. Bu husus Türkçe bir metinde «künke tört alkış azrua t (a)nrika, kün ay t(a)nrika küçlüg t(a)nrika, burxanlarqa» denilmektedir (56).

Seçkinlerin yerine getirmekle mükellef oldukları namazlar ve rekatları şöyledir :

1. Amud namazı, 37 rek'at, zeval vakti kılınır.
2. Asr namazı, 11 rek'at,
3. Atame namazı, 25 rek'at,
4. Yatsı namazı, güneşin batışından üç saat sonra kılınır,

52. Chavannes-Pelliot, 110.

53. Aynı Eser, 113-114.

54. Peuch, Le Mahicheisme, 87.

55. Peuch, Le Manicheisme, 87; H. Charles Peuch, «Le Manicheisme», Encyclopedie de la Pleaide, Histoire des religions, Paris-1972, II/601.

56. Asmussen, 176.

5. Geceyarısı namazı, 30 rek'at,
6. Fecr namazı 50 rek'at,
7. el-Beşir namazı, gecenin yarısı ile gündüzün başlangıcında kılınır, 16 rek'attır (57).

Namazın kılınışına gelince, namaz kılacak kimse, önce abdest alır, ayakta durur. Gündüzleri güneşe, geceleri aya, ay ve güneş görünmüyorsa kutup yıldızına doğru yönelir. Birûnî'nin verdiği bilgiye göre, Maniheizm'de kutsal yön (kıble) kuzey olup, bunun karşıtı olan güney yön ise, onlarca uğursuz kabul edilir (58). Kıbleye yönelen mümin secde eder ve «Bizim hidayetçimiz Paraklit mübarektir. O, nurun elçisidir. Koruyucu muhafaza melekleri mübarektir. Işıkların askerlerini tesbih ederim» der. Birinci secdeden çabuk kalkılır. İkinci secdede «Ey hidayetçimiz, ışığın aslı, hava dalı, herşeyin şifa kaynağı olan ulu ve en büyük ağaç misali olan ey nur Mani» denilerek üçüncü secdeye gidilir. Üçüncü secdede «En büyük ilâhı doğru bir lisans ve açık kalplilikle tesbih eder, ona secde ederim. Nurların ve nur zerreciklerinin babası tesbihe layık olan sen mübareksin. Senin bilgilerinin hepsi sana çağırdıkları için mübarektir» der. Bütün bu ibadetler müzik eşliğinde, dinî şarkı ve ilâhiler eşliğinde yapılır (59).

ORUÇ : Mani dini mensupları ister Seçkinler sınıfında, ister Dinleyiciler sınıfında olsunlar hepsi oruç tutmakla mükelleftirler. Oruç hakkında Huastuanift'te «Alig kün arıg dintarça vostni olursug, törü bar etti... arıg bağak bağap Tengrike ançulasıg kergek erti» (60) denilmektedir. 50 günlük orucun Bema bayramından önce tutulması gerekiyordu.

Oruç aylık ve haftalık olmak üzere ikiye ayrılır. Haftalık oruç pazar günleri, aylık oruç da Şubat ayında, yani uygurlarca Çahşabat denilen ayda tutulur. Ayrıca Maniheistler «Yimki» adını verdikleri (61) bir oruç tutarlardı ki, burada orucun visâleti söz konusudur. Bu konudaki görüş ayrılığından dolayı Mani dini mensupları Miqlâsiye ve Mihriyye diye iki mezhebe bölünmüşlerdir. Ancak bu durum Hilâl ed-Deyhûri'nin Mani kilisesi başkanlığına geçince sona ermiştir (62).

57. Takizâde, 51.

58. Birûnî, el-Âsar, 331.

59. Peuch, «Le Manicheisme», Histoire des Religions, 603.

60. Asmussen, 177.

61. Caferoğlu, 297.

62. İbn Nedim, 334.

Taqizâde'nin verdiği bilgiye göre, iftar edilmeksizin üst üste tutulan iki günlük oruç «yimki» Babil takvimine göre, mine göre,

1. Birinci kanun 14-15

2. İkinci kanun 1-2

3. İkinci kanun 15-16

4. Sonuncu Yimki orucunun biri 28 günlük oruç ayının (çaxşabat) başına, diğeri de aynı ayın ortalarında rastlamaktadır.

Yıllı koruç ise, 8 Şubat-8 Adar (normal yıllarda) 8 Adar 1-8 Adar II (artık yıllarda) tutulmaktadır.

Oruçlu kimse isteyerek orucunu bozarsa günah işlemiş sayılır (63).

Bir aylık oruç sonunda, bir yandan orucun bitmesi sebebiyle, neşe-sevinç bayramı, diğeri yandan da Mani'nin ölüm yıldönümü olması sebebiyle yas günü olarak nitelendirilebilecek BEMA bayramı kutlanır. Bayram esnasında Tengriliklerde Mani dini hiyerarşisini sembolize eden beş katlı bir kürsü kurulur. Bu kürsünün uzaktan bile farkedilebilmesi için kürsü kıymetli taşlarla süslenir. Kürsünün en üst bölümü boş bırakılır. Zira burası Mani'ye ayrılmıştır. Mani manevi gücü ile bu topluluğu yönetir. Herkes bu kürsünün etrafında halka olur. Maniheist bir din adamı itiraf duasını okur. Bütün topluluk bu duaya iştirak eder. Bir yıllık günahlarına tövbe ederler. Böylece bayram biter. Ayrıca Maniheizm'de haftalık itirafta da bulunulur. Bu da Salı günleri yapılır. Daha yukarıda bahsettiğimiz Huastuanift adlı Türkçe kitap Maniheizm'in en derli toplu dua kitabıdır.

MANİHEİZM'İN AHLAKİ ESASLARI

Mani dininin ahlakî esasları Türkçe bir metinde «On çaxşabat tutduğumuzda berü üç ağzın, üç köngülün, üç elgin bir qamag özün tüketi tutmak kergek erti» şeklinde ifade edilmektedir (74). Kısaca »üç tamga« diye özetlenebilecek olan üç mühürü şöylece açıklamak mümkündür :

AĞZIN MÜHRÜ : Maniheist bir mümin ağzını kirletecek her türlü kötü sözden, küfürden uzak durmalıdır. Bu mühür söz-

63. Takizâde, 52.

64. Asmussen, 175.

ler için geçerli olduğu gibi, yiyecekler için de geçerlidir. Mani dini mensupları başta et olmak üzere hayvansal gıda maddelerini yemezler. Çünkü bunlar haramdır. Haram olmalarının sebebi ise, şeytan tarafından yaratılmış olmaları ve özlerinde kötülük taşımış bulunmalarındır. Her ne kadar hayvanlar içlerinde nurdan bir parça taşırlarsa da bu, onların temiz olmasını sağlamaz. Yumurta ve süt temiz olmalarına rağmen, süt pişirildiği, yumurta da kırıldığı zaman kirlenir ve haram sayılır. Temel beslenme maddelerinin et ve süt olmasına rağmen Uygurların bu dini kabul ettikten sonra sözü edilen besin maddelerini yemedikleri tesbit edilmiştir (65).

Kara-balgasun kitabesinde de ifade edildiği üzere, Maniheizmde sadece bitkisel gıdaların yenilip içilmesine izin verilmiştir. Bitkiler de orjinleri itibariyle şeytanî yaratıklardır ama diğer yaratıklardan daha çok nur zerrecikleri ihtiva ederler. Onları yerken biz nur parçacıklarından çoğunu alırız. Mani, kendi müritlerine özellikle pırasa, soğan, yer mantarı ve kırmızı renkli meyvelerin yenilmesini tavsiye etmiştir.

İçeceklerden şarap tamamen yasaktır. Ancak «Mulsum» denilen bal şerbeti ile, ezilmiş üzüm şerbetini içmek helaldir. Gerçek dindarlar çoğu zaman kendilerini bütün yiyeceklerden uzak tutmakla mükelleftirler.

ELİN MÜHRÜ : Maniheizm'de her türlü varlığı öldürmek haramdır. İnsan öldürmek, savaş yapmak, silah taşımak da aynı şekilde haramdır. Zira insan içinde en fazla nur zerreciklerini taşıyan tek varlıktır. Hayvanlar yaratılışları gereği pis olmalarına rağmen yine içlerinde nur zerrecikleri vardır. Bundan dolayı onları da öldürmek yasaktır.

Bitkileri koparmak, ağaçları kesmek, meyveleri toplamak, taşlara vurmak, sulara çarpmak vs. yasaktır.

Madenlerde içlerinde nur parçacıkları bulunduğundan parçalanmamalıdır. İnsanlar toprakta yürürken toprağı, yıkanırken suyu ve onun ruhunu incitir.

Hırsızlık yapmak, kesin haramdır. Müritlerin mal biriktirip depo etmeleri, günlük yiyecek ve yıllık giyeceklerden başkaca ma-

la sahip olmamaları gerekir. Bir çok araştırmacı Uygurların yıkılış sebepleri arasında Mani dininin bu kurallarının etken olduğunu ifade etmişlerdir (66).

KALBİN MÜHRÜ : Mani, bütün cinsi ilişkilerin yasaklanmasını emretmiştir. Dinde bakirelik esas olup evlilik yasaktır. Çünkü birçok yeni bedenlerin yaratılması, nur zerreciklerinin yeni bedenlere habs olmasına sebep olacak ve kurtuluşu geciktirecektir.

Maniheizm'de üç sınıf insan vardır : 1— Seçkinler, 2— Dinleyiciler, 3— Bu din mensubu olmayanlar. Seçkinler bekar olup, elin mührü bölümünde anlattığımız kurallara sıkı sıkıya bağlıdır. Onlar, büyük bir arzu ile kendilerine verilecek sadakaları beklerler. Eğer sadaka gelmezse, ihtiyaçlarını gidermek için dilencilik yaparlar (67). Bunların dini yaymak için seyahat etmeleri gerekir. Yemeğe başlamadan önce, kendilerine verilen yiyeceğe, ekmeğe «seni toplayan, öğüten, hamur eden, pişiren ben değilim. Bunları yapan ve seni bana getiren benden başka biridir. Ben seni kötülük düşünmeden yiyorum» diyerek dua edip hitabettikten sonra, kendilerine bu ekmeği getirenlere de «Senin için dua ettim» der ve yemeğe başlar (68).

Seçkinlerden sonra Dinleyiciler gelir. Bunlar halktan kimse-ler olup, pek sıkı olmayan bir hayat düzenine sahiptirler. Sıddıkların sözlerini dinler, ama onların hepsini günlük yaşayışlarında uygulamazlar. Sıddıkların tersine evlenebilirler. Ama tek kadınla evlilik yapmış olmaları lazımdır. Evli olan kimselerin çok çocuk yapmamaları gerekir.

Sadaka, Dinleyicilerin hayatında büyük bir yer tutar. Mani'nin mektuplarından bir kısmı bu konu ile ilgilidir. Huastuaniftte «Yiti türlüğ puşi» den bahsedilmekte ise de, bunların hangi türlü sadakalar olduğu pek belli değildir (69).

Seçkinler ve Dinleyiciler Mani dini mensupları olup, yukarda da ifade ettiğim gibi bir grup insan daha vardır ki, bunlar günah-

66. Özkan İzgi, Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar, Ankara 1986, 41.

67. Chavannes-Pelliot, 111.

68. Bardy, 1881.

69. Asmussen, 179; Takizâde, 51.

kârlardır. Ahlâki açıdan Mani dini bunlarla ilgilenmez. Sadece onlara kurtuluşun yollarını tanıtmaya çalışır (70).

Köprülü, Maniheizm'in ahlâki anlayışının Türk düşünce sistemine girdiğini, onu etkilediğini hatta bu etkinin ehli sünnet akidesine aykırı kanaatlere sahip bazı tarikatlar yoluyla Anadolu ya kadar ulaştığını Bektaşilikteki «Eline, beline, diline sahip olunması» düsturunun Maniheizm'den mülhem olduğunu ifade etmektedir (71).

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A

- Asmussen, Jess P. Xuastvanift, Studies in Manicheism, Copenhagen 1965.
- Bang, W. A. Von Gabain, Türkische Turfan-Texte-II SBAW, Phil-Hist, Berlin, 1929.
- Barthold, V. İslâm Medeniyeti Tarihi, Neşr: Fuad Köprülü, (II. Baskı) Ankara, 1963.
- Bardy, G. «Manicheisme», Dictionnaire de Theologie Catholique, Paris 1927, C, Ix².
- Birûni, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, el-Âsârü'l Bâkiye ani'l Kurûni'l-Haliye, Neşr : Eduard Sachau, Leipzig 1923.
- , Kitabu't- Tahkik ma li'l-Hind min Makuletin Makbuletin fi'l-Akl ev Merzule, Haydarabad, 1958.
- Bréhier, Louis, Vie et Mort de Byzance, Paris, 1969.
- Caferoğlu, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.
- Chavannes, E.P. Pelliot, Un Traité Manichéen retrouvé en Chine, Journal Asiatique, Paris, 1913, T. I.
- Cumont, Franz, Recherches sur le manicheisme, la cosmogonie manichéenne d'après Théodor bar Khoni, Bruxelles, 1908.
- Eberhard, Wolfram, Çin Tarihi, Ankara, 1947.
- , Çin'in Şimal Komşuları, Çev: Nimet Uluğtuğ, Ankara, 1942.
- , Mazdaizm ve Maniheizm Hakkında Notlar, Ülkü Dergisi, Ankara, 1941.
- Eliade, Mircea, Histoire des Croyances et des idées religieuses II, Paris 1983.
- Emin, Ahmed, Fecru'l-İslâm, Kahire 1975.
- Gabain, A. Von, Alttürkische Grammatik, Wiesbaden 1974.
- Gauthiot, M.R. quelques termes techniques Bouddhiques et Manichéens, Journal Asiatique, Paris 1911.
- Gregory (Bar Hebraeus) Ebu'l Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, A. Wallis Budge- den Çev: Ö. Rıza Doğrul Ankara 1945.
- İbn Nedim, Muhammed b. İshak b. Ebi Yakub, el-Fihrist, Neşr: Güstav Flügel, Beyrut, Tarihsiz.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal, Mısır, Tarihsiz, C. I.

70. Tardieu, 84.

71. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Neşr. Fuat Köprülü, 2 Baskı, 1963, 89.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Neşr: Muhammed İsmail Abdullah es-Savi, el-Maarif, Beyrut, 1975.
- İbnu'l-Esir, İzzu'd-Din ebu'l-Hasen Ali b. ebi'l-Kerem, el-Kamil fi't-Tarih, Beyrut, 1965, C. VI.
- İzgi, Özkan, Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar, Ankara 1986.
- Kugener, M.A.-F. Cumont, Recherches sur le Manicheisme II-III, (Extrait de la xxiii homelie de severe D'Antioche, L'inscription de Salone), Bruxelles, 1912.
- Ögel, Bahaeddin, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, Belleten xlx/75, Ankara 1955.
- Peuch, Henri Charles, Le Manicheisme, son fondatuer, sa doctrine, Paris, 1949.
- , «Le Manicheisme» Encyclopedie de la Pleaide, Histoire des Religions, Paris 1972. C. II.
- Ries, Julien, «Dualisme» Dictionnaire des Religions, Paris 1985
- , «Elchassaisme» Dictionnaire des Religions, Paris, Paris 1985.
- Safa, Zebihu'llah, Tarih-i Edebiyat-ı der İran, Tahran 1951.
- Schimmel, Annamarie, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955.
- Şehristâni, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerim, el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut, 1975, C. I.
- Taqizade, S. H., Mani ve din-i O, Tahran, 1956.
- Tardieu, Michel, Le Manicheisme, Paris, 1986.
- Togan, A.Z.V., Umumi Türk Tarihine Giriş, (III. Baskı), İstanbul, 1981.
- Turan, Osman, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941.
- Vajda, G. Les Zındıqs en pays d'Islam au début de la periode Abbasside, Revista degli studi orientali, Roma 1938, C. XVII.
- Von le coq, A. Türkçe Mani Elyazıları, Çev: Fuat Köseraif, İstanbul, 1936.
- , Huastuanift Çev: S. Himran, Ankara (Tarihsiz). Yakut el-Hamevi, Mu'cemu'l-Buldan, Beyrut-1968.